

Библиотеке и архиви на „отвореном путу“

АПСТРАКТУМ: Рад приказује историјат законодавне регулативе, потребу стандардизације и дигитализације описа архивске и библиотечке грађе, предности и недостатке овог вида заштите у свету и у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: библиотека, архив, дигитализација, стандардизација обраде фондова, образовање

„Митологију отвореног пута“ (Сох, 2000), којом Кокс дефинише савремено овладавање информацијама, могуће је доживети као израз дивљења и уважавања широких и разнородних могућности информисања. Организација знања у библиотекама и архивима није „бојиште веровања и идеја него начин гледања на живот и рад који тражи позитивно заједничко тло и основе професије која је посвећена служби људском роду“ (Горман, 2007). Између „идеализма“ и „тежње за ефикасношћу“, који уоквирују рад библиотека и архива, одвијају се настојања ових институција да образовањем кадра, организацијом служби, располагањем традиционалним и електронским изворима, виртуелним светом знања, одговоре захтевима данашњег друштва као целине и појединаца и институција корисника.

Изазови образовања

Осавремењавање образовног процеса не може бити једносмерно усклађивано са европским системом, Лисабонском и Болоњском декларацијом, без поштовања националне традиције и постојећег нивоа друштвеног развоја. У међудржавним контактима све чешће се поставља питање хармонизације законске регулативе, стандарда, рачунарске опреме, програмске подршке за библиотечко и архивско пословање, али и видова и садржаја образовања библиотекара, информатичара, документалиста и архивиста, као носилаца знања потребних и свакој другој научној дисциплини. Некад су и библиотечка и архивска делатност, па и одговарајуће образовање за ове професије, биле више засниване на емпиријским сазнањима, третиране као помоћне научне дисциплине, чак често изостављане из класификације нау-

ка надлежних државних министарстава (како је већ годинама и у Србији случај) и наставних планова уважених универзитета. Данас се њихови садржаји препознају и под окриљем синтагми „организација знања“, „управљање знањем“, „информациона писменост“ и оне потврђују „непролазност“ својих садржаја, свевременост свога значаја како због баштињења документарних, културних, научних, едукативних артефаката, тако и због њихове способности да се прилагоде и одговоре захтевима савременог технолошког развоја. Захваљујући том развоју њихови фондови и њихово знање превазилазе временске и географске координате у којима смо се до скоро искључиво кретали. Полазећи од чињенице да је информација „права природа бизниса“ (Davidow&Malone, 1992) – руковање њоме, чување, обрада и дистрибуирање постају основни захтеви сваке професије, а она се библиотекарству и архивистици обраћа као матичним научним дисциплинама које се баве организацијом знања.

На састанку МАС-а у Единбургу 1997. у текст *Резолуције* унета је одредба „да се у основно образовање архивиста укључи обука из законодавне делатности, а да континуирано образовање обезбеди да се архивисти редовно упознају са најновијим развојем законодавног оквира“. Ова одредба подразумевала је да је образовање архивиста чврсто утемељено, само да у њему можда нису довољно имплементиране вредности и настојања која се у резолуцији помињу. Укидањем усмереног образовања на нивоу средње школе у Србији је престало образовање архивиста, док се на високошколском нивоу архивистика изучавала искључиво на Филозофском факултету у Београду у функцији сагледавања историјских дисциплина. Од покретања наставе библиотекарства на Филолошком факултету Универзитета у Београду 1963. године, поново 1981, архивистика је била један од изборних предмета на постдипломском нивоу. Са генерацијом студената уписаном 2006. године на Групи за библиотекарство и информатику Филолошког факултета почела је редовна настава из области архивистике и музеологије на додипломском, дипломском (мастер) и докторском нивоу, чиме је изучавање процеса чувања, заштите, обраде, коришћења целовите културне баштине и информисања о њој заокружено на једном месту, у оквиру једног наставног плана. Како је за друштвено препознавање једне дисциплине као научне неопходна њена професионализација, која подразумева препознавање самосталног научног метода, одговарајуће академско образовање, израду стручне терминологије, законску регулативу, поштовање етичког кодекса, што су све и захтеви постављени на 14. међународном конгресу МАС-а, могли бисмо рећи да су у Србији сви услови сада испуњени. Према закључцима 13. међународног конгреса архива препоручују се „студије архивистике као посебне дисциплине, која се изучава у формалним образовним програмима“ и „промовише се развој архивске теорије и праксе“, уз нарочиту пажњу посвећену етичким кодексима како у архивистици, тако у научном раду уопште. И у том смислу настава на Групи за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду својим предметом *Етика у науци и култури*

омогућава актуелност и интердисциплинарност изучавања. Катедра то потврђује и припремањем међународне научне конференције за септембар 2009. на тему *Етика у науци и култури*.

На 12. међународном конгресу архива (Монтреал, 2002) препозната је „круцијална улога архивисте у ери информатике“ и набројани су задаци којима се она остварује: успостављање и одржавање „интегритета информација у електронској форми, а користећи установљене архивске принципе и методологије; (...) премештање фокуса интересовања архивиста са последње фазе докумената на целокупан животни циклус информације; утврђивање документације неопходне за заштиту грађанских права и обезбеђивање механизма да се она неће мењати или поништавати; примена нових информатичких технологија у циљу обраде многобројних информација и гарантовања интегритета документационог наслеђа; (...) придавање значаја контекстуалним вредностима докумената и обезбеђивање оруђа за њихово тумачење.“

Стандардизација обраде грађе у библиотекама и архивима

Из тежње да се пронађе склад између постављених циљева једне организације, делатности и професије, којима се отелотворују лична и друштвена стремљења, и различитих квалитативних и квантитативних ограничења усвојених и предложених модела, проистичу стандарди, као препоруке напредних или пожељних униформних системских решења.

Стандардизација, схваћена као нормирање, прописивање, свођење на појединачну меру, величину, састав, облик и димензију; признавање једне мере као норме; прописивање услова које треба да испуњавају сировине, материјали, производи или услуге – била је предмет организованог и систематског рада још крајем XIX века, а нарочито после Другог светског рата. Прва међународна конференција о стандардима одржана је 1886. године у Дрездену, да би до доношења статута Међународне електротехничке комисије протекло две деценије. Година доношења статута ИЕС (International Electrotechnic Committee) сматра се и годином оснивања ове институције. Међународно удружење за стандардизацију (ISA) основано је 1926. као претеча ISO (International Organisation for Standardisation), оформљене 1946. године усвајањем Статута на конференцији Координационог комитета Уједињених нација, одржаној у Лондону од 14. до 16. октобра. Дан почетка Конференције, 14. октобар, проглашен је за Светски дан стандарда, а сама институција је дефинитивно конституисана 24. октобра.

Нимало не каснећи за савременим настојањима у свету, Југославија је 1946. године донела Уредбу о стандардима и формирању Савезне комисије за стандарде. Први Закон о стандардима усвојен је 1960. године, када је основан и Савезни завод за стандардизацију као носилац активности у вези са проглашавањем стандарда и техничким нормирањем квалитета.

Стандардизација у области библиотечке и архивистичке делатности, због разнородности и ширине обухвата струка, али и због географских, политичких, економских, културних и технолошких условљавања њиховог развоја, често се заснивала на минимуму квалитативних и квантитативних препорука, које су истовремено, у различитим окружењима, доживљаване, с једне стране, као ограничења, а с друге, као максимална недостижна оптерећења. Стандарди су стручно осмишљене, јавно у пракси проверене препоруке, спона између идеала и реалних могућности, на које се, након што су достигнуте, не треба позивати у циљу ограничавања позитивне индивидуалне иницијативе. Како је библиотекарство као струка уско повезано са архивистиком, не чуди што би поједини стандарди истовремено могли да обавезују обе делатности са жељом да се постигне лакша и бржа доступност публикација и информација корисницима. Истовремено, могуће је постићи и унификацију појединих термина, што потврђује чињеница да су при превођењу Међународног стандарда за област архивистике нови појмови усвајани из области библиотекарства (на пример: приступна тачка, нормативна контрола, јединица – према *Библиотекарском терминолошком речнику, енглеско-српски / српско-енглески*, у издању Народне библиотеке Србије, 2004).

Каталошки и библиографски стандарди у библиотекама

Идентификација и описивање рукописних, штампаних и на други начин умножених материјала примарни су видови чувања, заштите и промовисања културног блага у архивима и библиотекама.

Процеси израде каталога и библиографија рукописне и штампане грађе не разликују се до средњег века, али се истовремено суочавају са начелним проблемом да ли је битније тачно представити изглед насловне стране, или намену, садржај публикације и однос према другим радовима и збивањима. Од првобитних „инвентара“ каталошка пракса се развија ка успостављању система каталога, алфаветског, предметног, стручног, у новије време и речничког, као и система унутар једног каталога, који чине проверена примењена правила и мрежа различитих каталошких јединица фокусираних на једну публикацију. Код библиографије до изражаја долазе интелектуална радозналост, универзално образовање, аналитичност и аутентичност у описивању варијанти издања, чак и критичност и селективност при укључивању одређених информација (последња промовисана нарочито радом Томаса Хејмса у Бодлеани).

Просеси каталогизације и библиографског описивања често се категоришу као вештина, умеће, без научног, теоретског утемељења, за шта постоји и у мишљењу угледних библиотекара, попут Чарлса Ејмија Катера. Оваквом мишљењу аргументовано се супротстављају историјски развој правила за описивање публикација, била она намењена формирању каталога или библиографије, сучељавања ставова истакнутих теоретичара и практичара у вези са проблемима појединачног, анонимног и корпоратив-

ног ауторства, датирања, разграничавања монографских и серијских публикација, и многим другим, у циљу проналажења системских, чак и географски широко прихваћених начела.

У XIX веку и за библиографију и за каталог формулишу се и самостално објављују први општи принципи, који више нису само пратећа тумачења начињених прегледа литературе. Немачка каталожка пракса, заснована пре свега на библиографијама немачких књига штампаних до 1700. године, са инсистирањем на алфабетској одредници, нарочито на радовима анонимних аутора и корпоративних тела, врхунила је крајем века у инструкцијама Карла Диацког (*Instruction für die Ordnung der Titel*, 1886), које су 1899. године прихватиле пруска влада и све немачке библиотеке (*Instruktionen für die alphabetischen Kataloge der preussischen Bibliotheken*, или *Пруске инструкције*). Касније, уз извесна прилагођавања, усвојена су у скоро свим скандинавским, средње и источноевропским земљама, у којима су важила до 1961. године, када је у Паризу одржана Међународна конференција за каталогизацију (*International Conference on Cataloguing Principles*). Усвајањем *Париских принципа*, којима је превасходно промењен однос према корпоративном аутору, у немачкој каталожкој пракси прихваћена су нова правила *Regeln für die alphabetische Katalogisierung: RAK* (1977). Проблемима корпоративног и анонимног ауторства, транскрипцији, месту и функцији члана и предлога у ауторској одредници, обавезном навођењу издавача и пагинације посветио се, између осталих, и Антонио Паницци (Antonio Panizzi), библиотекар Британског музеја који је 1841, као предговор каталогу Библиотеке Британског музеја, објавио *91 правило*, преиспитивано и допуњавано до 1850. године. Међу појединцима који су унапредили каталожка правила био је и Чарлс Ејми Катер (Charles Ammi Cutter), који је класификовао каталоге према одредници, корпоративна тела сврставао према месту у коме се налазе, удруживао сва дела и издања једног аутора према његовом имену, а потом према језику и времену објављивања, поштујући хијерархију (која у каталозима и данас постоји) од целокупних, сабраних, изабраних ка појединачним делима, први постављајући принципе и речничког (унакрсног) каталога. У тежњи да обједини америчку каталожку праксу Конгресна библиотека је 1908. године објавила неколико приручника са правилима за различите врсте библиотечке грађе: *Catalogue Rules: Author and Title Entries*. Та правила су, по потреби, бивала комисијским радом модификована, на пример на захтев Ватиканске библиотеке (1931), да би 40-их година била исказана потреба за њиховим упрошћавањем, које је спровео Лубески (Lubetzky), заокружена 1949. године публикасијом *Rules for Descriptive Cataloging in the Library of Congress*. Слична потреба за скраћивањем појединих библиографских описа проузроковала је формулисање и објављивање дела *Принципи библиографског описа (Principles of Bibliographical Description)* Валтера Грега (Walter Greg) и Фредсона Боуерса (Fredson Bowers) 1949. године.

Пораст интересовања за бављење библиографијом оличавао се током XIX и XX века и у оснивању државних библиографских друштава и инсти-

тута широм света. Они не само да су били резултат ентузијазма и знања библиографа, већ су сами доприносили даљем ширењу угледа ове професије.

Међународни договор о усвајању општих правила за библиографско описивање, и поред свега, није постигнут пре 70-их година XX века, када је као основни услов пред каталожку и библиографску праксу постављена машинска читљивост библиографских и каталожких јединица. Први библиографски формат MARC који је омогућавао машински унос и обраду података конструисала је Конгресна библиотека у сарадњи са другим библиотекама развијајући га до нивоа стандарда 1967. године, прилагођавајући га касније захтевима заинтересованих земаља, попут Сједињених Америчких Држава (USMARC), Велике Британије (UKMARC), Аустралије (AUSMARC), Кореје (KORMARC) и уздижући га на ниво међународно прихваћеног стандарда UNIMARC, креираног 1970, а који је прве позитивне резултате показао 1980. године.

Дефинисање ISBD-а, општег и за сваку врсту библиотечке грађе, омогућило је унификацију описивања, без лингвистичких, националних и географских ограничења, као и конверзију података у машински читљиву форму. Оно је, такође, приближило библиографско и каталожко описивање. На иницијативу Управног одбора за ревизију Англо-америчких каталожких правила дискусија о унификацији описивања започета је 1975. године, да би, уз истакнуто учешће Мајкла Гормана (Michael Gorman), општи стандард (G) био донет 1977. на Светском конгресу Међународне федерације у Бриселу. Значајан допринос у припреми и изради међународних стандарда пружила је, као представник СФРЈ, Ева Верона, истакнути библиотекар Свеучилишне књижнице у Загребу.

Међународни стандард за библиографско описивање почива на стабилној схеми описа кроз осам подручја, у којима постоји утврђено место за сваки појединачни податак, као и систем симбола, правописних правила, уз допуштену субјективност библиографа само у подручју напомена. Доношењем појединачних стандарда за монографске (M, 1974, 1978), серијске публикације (S, 1977), некњижну грађу (NBM, 1977), картографску грађу (CM, 1977), музикалије (PM, 1980), стару и ретку књигу (A, 1980), компонентне делове (CP, 1988), поштоване су специфичности сваке врсте библиотечке грађе, обезбеђене су објективност библиографа и једноставност сналажења сваког корисника. Треће подручје података специфичних за грађу, или за врсту публикације, односи се на серијске публикације, штампане музикалије, картографску грађу, али не и на некњижну грађу, осим ако она не подлеже правилима неког од специјализованих ISBD-а. Битних разлика има и у другим подручјима специјализованих стандарда.

Стандарди за обраду архивске грађе

На пољу архивистике стандардизација описивања документације се дуже задржала у националним оквирима, све до последње деценије XX века

када је потреба за уједначавањем круга елемената надвисила државне границе као природна последица транспарентности и доступности података у електронском формату. Важећи *Општи међународни стандард за опис архивске грађе* представља ревизију издања из 1994. године, које је током петогодишњег периода провера у институцијама и асоцијацијама чланицама МАС-а примењивано и анализирано. Захваљујући одговорном приступу 33 национална комитета из 25 земаља, а на основу документа *Сажети преглед коментара на ISAD (G)(Compendium of Comments ISAD(G)Review)*, формулисана је нацрт ревидираног стандарда у Хагу 1998, који је допунио и усвојио Комитет за стандарде описа Међународног архивског савета (оформљеног 1996. у Пекингу) у Стокхолму (Шведска, 19–22. септембра 1999), и стручној јавности их представио на 14. међународном архивском конгресу септембра 2000. у Севиљи (Шпанија). „Циљ архивског описа је да идентификује и објасни контекст и садржај архивске грађе да би се олакшала њена доступност. То се постиже стварањем прецизних и одговарајућих приказа и њиховим организовањем у складу са унапред одређеним моделима. Поступци везани за описивање могу да започну у време или пре стварања докумената и да се наставе током читавог периода чувања докумената. Ти поступци омогућавају да се успостави интелектуална контрола неопходна да би се током времена сачували поуздани, аутентични, смислени и доступни описи.“

Коришћење општих међународних стандарда истовремено са националним правилницима за поједине типове грађе треба да буде у складу са специфичностима условљеним документацијом или организацијом архива. Примена стандарда за описивање има за циљ унифицирање избора и начина навођења података, општу разумљивост описа независно од језичких, географских и других ограничења, омогућавање, с једне стране, формирања сопственог јединственог архивско-информационог система и, с друге, његовог укључивања у информационе системе архива у свету и, самим тим, поспешивања нивоа доступности архивских информација.

У стандардима везаним за описивање библиотечке грађе, сваки податак и сваки симбол везани су за одређену форму, која уобличава садржај. За разлику од њих, у стандардима за описивање архивске грађе, иако постоји 26 елемената за описивање (од њих су обавезни: сигнатура, назив, стваралац, датум, обим јединице, ниво описивања) и седам подручја (идентификације, контекста, садржаја и структуре, услова доступности и коришћења, сродне грађе, напомена и контроле описа) по којима се архивска јединица препознаје, ипак форма није толико чврста и непроменљива, јер ни сам документ, официјелног или приватног порекла, својим изгледом није толико дефинисан као што је случај код штампане грађе чији се облик ипак може суспрегнути поштовањем стандарда за изглед, структуру и опрему штампане грађе. Принципи традиционалног архивског пословања (на пример: *respect des fonds*) полазиште су за дефинисање међународних стандарда за описивање на нивоу фонда, серије, предмета/досијеа и појединачног документа, као и организације и повезивања јединица на нивоу подфонда или

подсерије. Међународни стандард архивског нормативног записа за правна, физичка лица и породице (International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families: ISAAR (CPF) донет је у Канбери 2003. и представљен у Бечу 2004, после проширивања прве верзије стандарда из 1996. и јавне дискусије о њима, у којој је учествовало 18 земаља. Основни квалитет ових стандарда јесте могућност контекстуализације информација, њиховог међусобног повезивања без обзира на место њиховог чувања. Одредбе овог стандарда подстичу блискост са библиотечким стандардима, групишући информације у четири подручја (идентитета, описа, везе/односа и контроле). На нивоу међународне стандардизације архивистичке делатности донет је и на српски преведен стандард ISO 15489–1, који је припремио Технички комитет ISO/TC 46, Информације и документација, поткомитет SC 11. Стандард Управљање архивском градом/документима примењује се на утврђивање одговорности према документима, системима, процесима и поступцима, као и на управљање документима свих формата и медија, насталих или примљених током спровођења делатности јавне или приватне организације или сваког појединца који има обавезу да ствара или чува документа. И у процесима заштите, чувања, обраде и дистрибуције информација овај стандард инсистира на доступности, аутентичности, поузданости и употребљивости и документа и архивистичког записа о њему.

За разлику од библиотечких, архивистички стандарди за обраду докумената, чији садржај, изглед и информативност локацијских података у многоме зависе од провенијенције документа, потребу унифицирања обраде мање спутавају прецизношћу симбола и редоследом навођења података. Стога можемо рећи да су, захваљујући чињеници да су настали тридесетак година после међународних стандарда за каталогизацију библиотечке грађе, они премостили лутања која су овима била својствена. Прецизност лоцирања сваког податка у библиотечком опису уступила је у архивистичким стандардима место дескриптивности, како описивана грађа условљава. Нимало се није изгубило на тачности нити обухватности, већ се добило у систематичности. Архивистичка струка, међутим, и данас је у малом „закашњењу“ за библиотечком на пољу прихватања стандарда. Сви закони о библиотекама од 1980-их година до данас, једним чланом дефинисали су обавезност употребе међународних стандарда за библиографско описивање грађе, тако да је надзорна комисија матичне библиотеке непримењивање ових стандарда могла третирати као непоштовање законске одредбе. Међутим, поштовање међународних стандарда за описивање архивске грађе није обухваћено ниједним законским документом у Србији, тако да је очекивана последица да се и у пракси ретко примењује. У ери дигитализације архивске грађе примена ових стандарда је неопходна, па је и законска регулатива не сме избегавати.

Вишедеценијска је дилема како успоставити разлике између архивских и библиотечких фондова, нарочито када су у питању заоставштине истакнутих појединаца, институција или асоцијација. Будући да је у посебним

целинама увек присутна и библиотечка и архивска грађа, постављало се питање да ли и колико поштовањем воље дародавца нарушавамо опште законитости по којима послује једна институција културе. Целине, осим на изричито инсистирање легатора,¹ никада нису дељене, јер је тако поштована воља дародавца и чуван персонални интегритет збирке. Друго подручје на којем се ова дилема изнова уочава јесте формирање и развој завичајних збирки у библиотекама. Као што национална библиотека однос према књижи треба да определи дефинисањем критеријума (националног, лингвистичког, историјског, територијалног), по којима се књига третира као нацији припадајућа, те се као таква чува у њеним фондовима, да профилише библиографију и документује наше памћење, исти тај задатак налази се пред локалним институцијама културе у одређивању граница територије завичаја и очувању завичајног фонда. Завичајна грађа чува духовност своје средине, с вољом и без воље њихових носилаца; каталози и библиографије чувари су културног идентитета једног народа, чак и када сами аутори тога нису свесни, или то у неком тренутку не желе. Завичајне колекције у једном региону оформљују се како би испуњавале три основна задатка: прикупљање и обраду свих штампаних и на други начин умножених материјала који су персонално, садржински, географски, историјски или етнички везани за завичај; чување и заштиту на адекватан начин свих библиотечких јединица у завичајном фонду; доступност публикација и информација у едукативне, научне, културолошке, маркетиншке сврхе. Разумљиво је, стога, што се у завичајним збиркама налазе и документа, личне, књижевне, научне или административне природе. Архив и библиотека, обоје са најсветијом и најлепшом мисијом очувања националног, културолошког, научног, политичког, историјског, економског идентитета, задржавају у својим фондовима јединице које су им, раније него оном другом, дошле у посед. Бришући, или барем ублажавајући границе, оне треба да имају, и имају, исте потребе за описивањем докумената и узајамним информисањем. Стога су разумљиви приближавање стандарда за описивање грађе и заједнички наступ према корисницима, који је резолуцијом Међународног архивског савета (МАС) у Квебеку и вишеслојно потврђен. Резолуцијом се истичу две основне истине: 1) да су библиотеке, музеји и архиви „институције које се баве заштитом документарног наслеђа“, те да њихова сарадња даје позитивне ефекте „у смислу инвестиција, исплативости и квалитета услуга корисницима“; 2) да су фондови библиотека, архива и музеја „интегрални део светског документарног наслеђа“ и да су као такви подједнако важни за развијање пројекта дигитализације грађе под називом Памћење света.

Међународни архивски савет на Конгресу 2005. године у Абу Дабију подржао је александријски *Манифест о библиотекама, Информатичко*

¹ Светозар Душанић, управник Музеја Српске православне цркве, завештао је својим тестаментом личну библиотеку манастиру Сретење у Овчарско-кабларској клисури, нумизматичку збирку Народном музеју, а архивску грађу породици и Музеју Српске православне цркве.

друштво у акцији, усвојен од стране IFLA-e, 11. новембра 2005. У веку у коме се институције културе и образовања препознају као информациони, комуникациони и „транзакциони“ сервиси, заједничка брига о чувању и представљању културне баштине успоставља чврсту везу локалне са националном заједницом, историјом, науком и културом; на општој културној мапи доприноси јединствености фондова које су ове институције неговале и целовитости заједничког памћења путем глобализације.

У наступајућим годинама у којима би требало да се у Србији организовано и промишљено изграђује систем виртуелних информационо-комуникационих сервиса, којима је битан предуслов узајамна каталогизација, заштитни знак сваког региона опстајаће управо у завичајним, локалним фондovima библиотека и у архивској грађи, који ће их једне од других диференцирати и омогућивати укључивање у националне научноистраживачке пројекте, у складу са *Универзалном декларацијом о културном диверзитету* (УНЕСКО 2001). Завичајне збирке и специјалне архивске колекције наше су културно наслеђе, историјска ретроспектива, наша топла национална идентификација у глобалном отуђеном свету.

Архив, музеј и библиотека су „живе тачке заједнице“; у њима се стиже „хармоничан спој рационалности и снова“ (Горман, 2007). Скрећу пажњу јавности као ретке јединствене, уникатне збирке, као коцкице у слагалици културног наслеђа једне нације, у коју су се уљебили и документ и књига и њихови аутори и издавачи, као и сви културни посленици који су се око њих окупили.

Дигитализација архивске и библиотечке грађе

Крај XX века усмерио је пажњу библиотекара и архивиста на дигитализовање збирки књижне и некњижне грађе. Руководила су их два основна разлога, који представљају суштину архивске библиотечке делатности: заштита примерка и доступност публикација и информација. Дигитализовани облик заправо је сурогат оригинала, настао са жељом да се запамти његова тренутна слика, како му спољни утицаји не би могли наудити, као и да се у просторном, временском и правном смислу отвори коришћење тога примерка. Информативност, атрактивност, претраживост и легалност треба да буду општи квалитети презентације.

Процес дигитализације у Србији не сме да буде препуштен случају, прецизније речено, ентузијазму појединаца, финансијским предностима појединих институција, самовољи локалне управе, привлачности појединих пројеката. Све су то фактори који ће га условљавати и доприносити му – без њих га је чак немогуће заокружити. Недоследна, крајње децентрализована аутоматизација пословања архива и библиотека (што не би неизоставно морало да буде мана), јесте процес који ни идејно ни практично код нас још није заокружен, јер чиниоци који његовом остварењу треба да допринесу заједнички и правовремено не учествују у том процесу. Дигитализација

културне баштине у библиотекама и архивима срж је општег националног система и у циљу његовог успостављања и одржавања његовог значаја и у међународним оквирима, овај процес треба смислено и плански водити.

Досадашња искуства и реалне потребе корисника и међународне јавности препоручују фазни приступ послу дигитализације: упознавање са смерницама за дигитализацију које су формулисале УНЕСКО, МАС и ИФЛА; упознавање са софтверима који се могу бесплатно користити, као и са могућностима израде наручених софтвера према потребама архива и библиотека; удруживање библиотека и архива у конзорцијуме према пројектном задатку како би се заштитио њихов интерес; израда националних смерница и упутстава за дигитализацију у којима ће прецизно бити дефинисани: намена, садржај, вредност, физичко стање материјала, интелектуална својина и регулисање ауторских права, потребна инфраструктура, цена пројекта и извор финансирања; професионално усавршавање кадра који може одговорити новим потребама; укључивање у међународне пројекте, како због финансијског ефекта који архив и библиотека могу имати, тако и због опште јавности рада и укључивања локалних дигиталних збирки у глобални систем.

Open Content Alliance, на пример, представља пројекат мрежа Internet Archive и Yahoo, који обједињује културне, технолошке, непрофитне и владине организације широм света у дигиталном архивирању мултилингвалних текстова и мултимедијалних садржаја и омогућавању заштите и високог степена искоришћености у складу са поштовањем ауторских права аутора и власника дигитализоване грађе.

Смернице за пројекте дигитализације за колекције у јавном власништву, посебно оне у библиотекама и архивима, резултат су истраживања и сажимања закључака две организације, ИФЛА-е и МАС-а, поднетих УНЕСКО-у, уз јасну свест аутора овог пројекта да не постоји општи скуп препорука потпуно прихватљивих у свакој институцији.

У годинама у којима Међународни архивски савет брине о страдањима архивске грађе у земљама са репресивним режимима, под ратним разарањима, или у економски нестабилним условима, прокламује се идеја (поникла 2002. године на састанку МАС-а у Марсеју) да су „архиве у самом срцу информатичког друштва“ и да због њихове „рањивости“ треба обезбедити „њихову заштиту за будуће генерације“, што се укључује и у финалну декларацију упућену Светском самиту Информатичког друштва (Марсеј, 2002). „Речи дигитализација и конзервација представљају две различите филозофије и изгледа као да припадају различитим световима. (...) Конзервација представља бригу за оригинални предмет/документ у смислу његове стабилизације и третмана. (...) Дигитализација представља дигиталну замку за артефакт, покрећући питања одржавања, аутентичности, ауторских права“ (Dean 133).

Општи закључак који се не сме занемарити јесте да дигитализација није заштита фонда, да није ни јефтинија, ни сигурнија ни прихватљивија варијанта од микрофилмовања, свакако увек је зависна од хардверских и софтверских решења (Watters and Garrett, 1996). Микрофилм остаје прелазни облик, а конзервација и рестаурација основни видови заштите физичких носилаца информација. Мада у земљама у развоју каткад постављају знак једнакости између ова два решења, дигитални облик само утолико штити оригинал што смањује степен његовог коришћења. Пре почетка поступка дигитализације библиотека и архив треба јасно да одреде које су њихове потребе, разлози и могућности конверзије грађе у дигиталну форму. Њихове колекције су извори ретких, старих, вредних, каткад веома оштећених докумената и публикација. У земљи попут Србије, суочене са економском неизвесношћу и слабостима, ваља добро испитати потребе локалне и државне средине како се не би стихијски приступило формирању виртуелне колекције. Такође, треба припремити уредну техничку документацију и захтеве за имплементацију одговарајућег хардвера и софтвера како би се добио пожељан квалитет слике, звука, библиографског описа, организације записа и облика претраживања. Изузетно је важно да се поменута виртуелна посебна колекција идентификује и заштити и као интелектуална својина архива и библиотеке који је поседују, а такође и сваки њен чинилац, чија самосвојност и аутентичност, као и ауторска права, у процесу дигитализације не смеју бити нарушени.

Како су Народна библиотека Србије и Библиотека Матице српске као националне библиотеке, према Закону и националном осећању, као и министарства за културу и науку, институције ка којима се усмеравају очекивања свих библиотека, музеја и архива, ваља нагласити да су новоосновани Национални центар за дигитализацију и Народна библиотека Србије приступили тестирању новозеландског бесплатног софтвера Greenstone, који подржава најразличитије формате докумената, а у циљу израде сопственог националног софтвера. На састанку одржаном на Филозофском факултету 2005. године закључено је да треба подржати пројекте дигитализације националне културне баштине.

Након што је УНЕСКО 2002. годину прогласио годином заштите светске културне баштине, удружени око формирања неопходног нам Националног центра за дигитализацију нашли су се: Археолошки институт САНУ, Архив Србије, Југословенска кинотека, Математички факултет из Београда, Математички институт САНУ, Народна библиотека Србије, Народни музеј из Београда и Републички завод за заштиту споменика културе, а подржали су их Музеј кинотеке, Матица српска и Архив Југославије (односно Архив Србије и Црне Горе) у жељи да Центар представља „прототип модела сарадње у оквиру научних и културних институција у информатичком друштву двадесет првог века“. Дигитализована и адекватно представљена национална баштина у ери савремених рачунарски оријентисаних друштава представља, како је мисијом Центра предвиђено, „својерстан доказ посто-

јања и континуитета нације у времену и простору, могућност за сарадњу са нашим националним заједницама у региону и исељеништву, могућност за сарадњу са развијеним земљама на актуелном плану преплитања рачунарских наука и њихове примене у култури, економски гледано значајну вредност која на различите начине може донети финансијску добит.“ Треба водити рачуна да једна одлична иницијатива, каква је поступак оснивања Центра и брига за процес дигитализације, не живи „издвојено“ од библиотека, архива и других установа културе, науке и образовања. Чак и квалитетна реализација дигитализације културне баштине може бити промашена инвестиција уколико се не обезбеде услови за њену одрживост и доступност резултата, да не помињемо и повратне економске ефекте комерцијализације коришћења дигиталних записа. То потврђује и извештај Британске академије из 2005. године у коме се дигитализација културне баштине у Великој Британији оцењује као фрагментарна и некоординирана (British Academy, 2005), и поред добро утемељених и вођених пројеката, попут Scottish Cultural Resources Access Network (SCRAN) и Consortium of Research Libraries (CURL).

Са становишта коришћења дигиталних збирки увек се истиче податак о њиховој максималној доступности током свих 24 часа дневно целе године у интернационалним оквирима. Скуп дигитализованих националних библиотечких и архивских збирки чини Европску дигиталну библиотеку (European Digital Library) и Памћење света (Memory of the World). „Јасна национална стратегија може да стимулише веће учешће на глобалном нивоу“ (Bultmann, 2005). На основу искуства сродних организација у свету Национални центар за дигитализацију у Србији и јесте осмишљен као организација која формулише и развија националну стратегију – неограничавана захтевима појединих групација, организација или региона; подржавана радом и идејама истакнутих институција културе, науке и образовања; заштићена и промовисана ауторитетом интелектуалаца који доприносе њеном напредовању; усмеравана опробаним библиотечким и архивским „алаткама“, какви су инвентари, регистри, каталози, библиографије дигиталних пројеката и њихових садржаја; координирана и надзирана од стране угледних истраживача. „С великим поуздањем се може рећи“, закључује Цветана Крстев, „да истраживања и пројектовања у области дигиталних библиотека још увек нису достигла зенит. Многа питања, посебно она везана за стандардизацију, потпуније сагледавање семантике објеката и квалитетније услуживање корисника још увек остају отворена. Врло жива истраживања у области анализе садржаја (природни језик, слика, звук) остају веома значајна за даљи развој дигиталних библиотека“ (Крстев, 2002).

Суштина и традиционалних и дигиталних архива и библиотека јесте интелектуални производ, коме дигитална форма, педантан библиографски податак и нормативна датотека обезбеђују трајање и широку распрострањеност. Дигиталне збирке почивају на формалном, предметном, стручном, али и регионалном, завичајном, националном принципу. Дигитализоване специ-

јалне колекције наше су културно наслеђе, историјска ретроспектива, наша топла национална идентификација у глобалном „отуђеном“ свету. Планирање процеса дигитализације од постављања циљева, одабира фондова, метода, поступака и техника, опреме, преко обучавања кадра, извора финансирања, води правовременом достизању дефинисаних циљева. Непостојање плана или његова неконзистентност воде губитку и новца и информација, што се најбоље потврђује у случајевима када „мањи“ пројекти локалног значаја узимају, сразмерно своме значају у националним оквирима, више средстава од пројеката који би били осмишљени на националном нивоу.

У тренутку када дигитализација достиже максималну применљивост и када су њени резултати и обимом и квалитетом у фокусу научне, културне и опште друштвене јавности постављају се два питања: коју врсту и које дигиталне записе треба трајно чувати као и како их чувати – у постојећем дигиталном облику, или преношењем на СОМ (Computer Output Microfilm). Мада се капацитет за складиштење дигиталних информација и докумената двоструко повећава сваке године, цена њиховог чувања се пропорционално не смањује. Напротив, набављање и одржавање одговарајућег софтвера и хардвера и ангажовање кадра значајно повећавају цене ове врсте услуга. Трошкови радне снаге у Шведској износе 39% укупних трошкова складиштења и вероватно се неће смањивати с обзиром на повећање база и захтевност претраживања. Цена радне снаге директно је условљена економским, политичким и етичким поставкама једне земље, које у Шведској, на пример, диктирају веома мале разлике у цени рада високо и ниже квалификоване радне снаге. А да ће, при том, многе дигиталне информације бити пасивне. У трајању од 30 година очекивано је поскупљење 12 пута, с тенденцијом повишења уколико је њихово коришћење активније, а да при том знатно мањи део те цене чине хардверска решења. Jonas Palm, директор Одсека за заштиту Националног архива Riksarkivet, детаљно анализирајући, на основу искустава сопствене установе, позитивне и негативне карактеристике дигитализације, нарочито њене економске ефекте, закључује да на почетку тога посла треба бити свестан свих захтева финансирања и заштите, који ће установи бити у будућности наметнути као последица њеног почетног опредељења.

Истраживања која су о трошковима складиштења дигиталних записа спровели Steven Puglia (National Archives and Records Administration) и Stephen Chapman (Weissman Preservation Center, Harvard University Library) довела су до закључка да су најмања материјална улагања у смештање микрофилмских записа, док је финансијски најзахтевније чување 300 dpi дигиталних осомбитних слика. Тако се још једном у развоју медија за складиштење информација потврђује чињеница да један носилац није подједнако одговарајући када су у питању оба аспекта, односно и чување и коришћење информација. Док се предности дигитализације на пољу коришћења најубедљивије препознају, на пољу чувања су испод оних које везујемо за тзв. традиционалне медије. Њихове особине да, уколико су без комерцијалних

ограничења, обезбеђују апсолутну доступност, независну од времена и простора, као и максималну заштиту од хабања при директном контакту корисника са драгоценим материјалом, не могу у потпуности да надвладају замерке које се изводе из често високих трошкова везаних за опрему, радну снагу, као и за њихову кратковекост из више разлога, али и за велика улагања и напоре уколико њихов животни век желимо да учинимо што трајнијим. Отуда Luhterhand скептично закључује да су дигитални медији „веома велики луксуз“, јер „све оно о чему се не бринете редовно, једног дана више неће бити расположиво“, изводећи такав закључак из чињенице да се може догодити да данас скенирани документ не буде читљив кроз 20 година због промене софтверских и хардверских решења. Хибридно микрофилмовање, које омогућава дигитализацију садржаја микрофилма, а не самог документа, постаје пожељан поступак заштите документације за многе установе које чувају културну баштину, јер као коначне производе обезбеђује и микрофилм и дигитални запис. Јелена Калдерон у тексту о дигитализацији архиве Николе Тесле детаљно и прегледно објашњава овај поступак, не исказујући нарочито задовољство квалитетом, самим тим и употребљивошћу, односно читљивошћу на тај начин снимљеног материјала. Представљање систематизације, категоризације, сигнирања, вођења документације, микрофилмовања и скенирања и свих поступака који их омогућавају и прате (непосредна припрема докумената за снимање, снимање, развијање филмова, ревизија и вођење дневника снимања; скенирање, унос података у базу, нарезивање и back-up базе), у раду Јелене Калдерон корисно је упутство архивистима пред којима је задатак иницијалног организовања, обраде и заштите докумената. „Код архивске грађе или културних добара је препоручљиво да се крећемо на два колосека. Потребна су нам оба медија: требало би користити филм као медиј за чување података, а дигитализацију за свакодневно коришћење материјала. У сваком случају, требало би раздвојити ове две намене – удобно коришћење и дугорочно архивирање. Ниједан поступак не нуди оптимално решење за оба циља: филм је исувише нефлексибилан за коришћење, а дигитализација није решење за сва времена“ (Калдерон).

Шездесетих година Немачка је међу првим земљама у Европи покушала да каталоге својих библиотека и архива и писане и штампане записе које је сматрала значајним пренесе на микрооблик као модеран, повољан и инвентиван основ будуће комуникације. Већ 1980-их година њене институције културе исказивале су незадовољство проузроковано углавном економским разлозима. Чак и класичне штампане и свакако нове електронске облике сматрали су пожељним. На сличној раскрсници свет се и данас налази. Свакодневно су постављана питања о одумирању књиге, ограничењима везаним за њено коришћење, а електронски медији су сматрани спаситељима у доба нагле експанзије информација и покушаја да се удовољи потреби за њиховим савладавањем. Свесни да дигитални свет тек граби ка врхунцу, треба да кажемо да нису ретки случајеви када се он доживљава и као узрочник сопственог могућег укидања.

Решење за архиве је вишеструкост медија, јер за сада није пронађен ниједан носилац информација који обезбеђује вечну трајност. Питања која је на ову тему постављала Dagmar Gizberg провоцирала су Luhterhanda на следећи одговор: „Да будем искрен, према том проблему се односим са здравом порцијом професионалног цинизма. Ми архивари заправо стално живимо са тим да културна добра каткад и нестану. Због велике количине свега тога ионако не можемо ништа друго него да сачувамо остатке. То важи и за дигиталне медије. За мене представља извесност да пуно тога што имамо данас, за 15 до 20 година више неће постојати у том облику. Напросто због тога што је чување сувише компликовано, променили су се интереси и опште политичке околности, а трошкови одржавања су превисоки. А онда тих лепих, шарених кула у облацима једноставно више неће бити. То није ништа необично. Нема потребе да се ту било шта драматизује. Али не смемо ни да се заварамо. Ако се тврди да се дигитализацијом подаци чувају за сва времена, онда је то замагљивање очију.“

У процесу дигитализације архивске грађе који су захтеви примарни: они који проистичу из архивског или рачунарског деловања? Превасходни архивистички захтев јесте увид у фонд као самосталну целину и у његову структуру, однос према другим фондовима у архиву, у његову друштвену улогу и значај. Откривање, идентификација и претраживање дигиталних извора чине се једноставним сваком кориснику, који ће у том убеђењу и остати уколико су они добро припремљени за дигитализацију, уредно и квалитетно пренесени у електронски облик и опремљени одговарајућим индексима и конзистентним метаподацима који омогућавају да се њихов садржај вишеструко претражује. Томе ће допринети испуњавање очекивања и захтева за: кооперативношћу институција културе у пословима дигитализације националне баштине; заштитом и одрживошћу читљивости информација независно од промена хардверских и софтверских решења дигитализације; оригиналношћу и креативношћу дигиталних база; очувањем ауторских права и задовољењем корисничких потраживања без економских баријера.

Литература

Agre, Philip E., *Supporting the Intellectual Life in a Democratic Society*”. Ethics and Information Technology 3,4 (2001) : pp. 289–298.

„Arhivi, knjižnice, muzeji – mogućnosti suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture“. Zagreb, 2005.

Bundy, Alan. „Vision, Mission, Trumpets: Public Libraries as social capital“. Paper presented at the NSW Country Public Libraries Association Conference *Public Libraries Light up lives* Tweed Heads NSW 3 July 2003.

Bultmann, Barbara. „A call for a national digitization strategz in the United Kingdom“ Alexandria. 17, 2 (2005) : pp. 89–96.

- Cox, Richard J. “ Closing an Era – Historical Perspectives on Modern Archives and Records Management“. London, 2000.
- Davidow, William H. & Malone, Michael S. „The Virtual Corporation – Structuring and Revitalizing the Corporation for the 21st Century. New York, 1992 : p. 65.
- Dean, John F. „Digital Imaging and Conservation“. Library Trends 52, 1 (2003) : pp. 133–137.
- Dobрева, Milena; Ikonomov, Nikola. „Presentation of the digicult survey of new technologies in the scientific and cultural herutage sector. Преглед НИЦД 4 (2004) : 62–69.
- Горман, Мајкл. „Наше непролазне вредности“. Београд, 2007.
- „Guidelines for Digitization Projects for collections and holdings in the public domain, paritcularly those held by libraries and archives“. IFLA, March 2002.
- ISAAR(CPF) : Међународни стандард архивског нормативног записа за правна, физичка лица и породице : друго издање / [приређивач] Међународни архивски савет; [превод Нада Берић, Дубравка Бугарски-Алимпих; стручни редактор Нада Берић]. – Нови Сад : Друштво архивских радника, 2006 (Нови Сад : Верзал). – 89 стр. : граф. прикази; 29 цм
- Jurewicz, Lynn and Cutler, Todd. „High Tech, High Touch – Library Customer Service through Technology“. Chicago, 2003.
- Калдерон, Јелена. „Пројекат дигитализације Теслине архиве“. http://www.cacakdis.org.yu/elektronska_izdanja/Glas_biblioteke_10/pdf_gb_10/Jelena%20Kalderon-Projekat%20digitalizacije%20Tesline%20arhive.pdf
- Крстев, Цветана. „Дигиталне библиотеке – разграничење појмова“. Инфоотека 3, 1–2 (2002) : стр. 10.
- Larsen, Svend. „Preserving the digital heritage : new legal deposit act in Denmark.“ Aleksandria 17,2 (2005) : pp. 81–87.
- Library of Congress. „Preserving our Digital Heritage – Plan for the National Digital Information Infrastructure and Preservation Program“. Washington, 2002.
- Mat, Shaifol Yazam and Aishah Mohd Nasir Koley. „Digitization and Sustainability of Local Collection: An observation of digitization activities among Malaysian Universities Libraries“. World Library and Information Congress: 71th IFLA General Conference and Council „Libraries – A voyage of discovery" August 14th – 18th 2005, Oslo, Norway. <http://www.ifla.org/IV/ifla71/Programme.htm>
- Waters, Donald and Garrett, John. „Preserving Digital Information – Report on the Task Force on Archiving of Digital Information“. Washington, 1996.
- Watjen, Hans Joachim. „Access and the Changing Mission of Research Libraries“. Liber Quarterly 9 (1999) : pp. 437–461.
- „Заштита архивске грађе у регистратурама “. Бањалука, 2000.